

ԹԵՂՈՒՏԻ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործական անասնապահական ուշ նորքարեղարյան-պղնձեքարեղարյան բնակատեղիներից առավել ուշագրավ են Արարատյան դաշտի հուշարձանները: Դրանցից մեկը գտնվում է էջմիածին քաղաքից 3 կմ հարավ, Թեղուտ կոչվող հանդամասում¹:

Սկսած 1965 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի՝ հետախուզական հնագիտական ջոկատը սխտեմատիկ ուսումնասիրության ենթարկեց Թեղուտ հանդամասի տարածքը: Երեք տարվա աշխատանքների ընթացքում ջոկատը հայտնաբերեց և հետազոտեց Արարատյան դաշտի այդ բարեբեր մասում ժամանակագրորեն իրար հաջորդող մի քանի հնագիտական կոմպլեքսներ, որոնցից առավել ուշագրավ են մ.թ.ա. IV հազարամյակի բնակատեղիի մնացորդները:

Թեղուտի բնակատեղին տեղավորված է Արարատյան հովտի ամենաբարեբեր մասերից մեկում՝ Քասախ գետի նախկին հունի ձախ օտին, երեք ոչ բարձր խճաքարե բլուրների վրա, էջմիածնի Մոխրաբլուր (Քյուլ-թափա) բլուր-բնակատեղիից 3 կմ հյուսիս:

Բնակատեղին ունի աշխարհագրական հետևյալ մոտավոր դիրքավորումը. 40°, 9' հյուսիսային լայնություն, 44°, 4' արևելյան երկարություն: Տեղանքի առավելագույն բարձրությունը շրջապատի հարթությունից 1—2 մետր է, փակ գետի նախկին հունի մակերեսից՝ 4 մետր: Հնավայրի հայտնաբերումը կապված է նրա տերիտորիայում կատարված հողային աշխատանքների հետ, որոնց հետևանքով բնակավայրի մեծ մասը, դժբախտաբար, ավերվել էր: Տեղում առաջացել էին 3,5—4 մ. խորություն ունեցող փոսեր, որոնք յուրյուրի փոխարինեցին հուշարձանի շերտագրական կառուցվածքը բացահայտող խրամատներին:

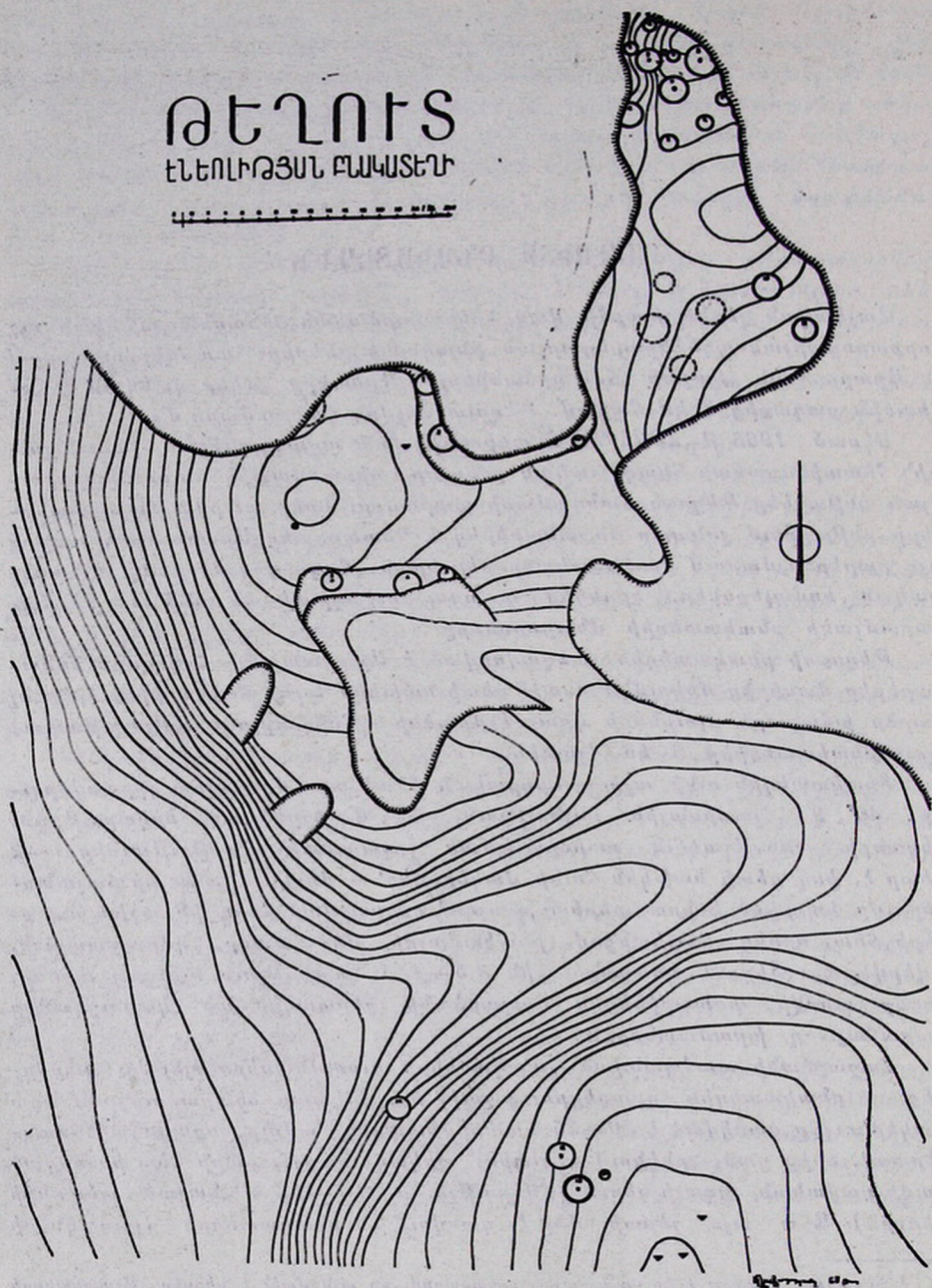
Հուշարձանի պահպանված հատվածների ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ բնակատեղին զբաղեցրել է շուրջ 3,5 հեկտար տարածություն: Նրա մակերևույթը ծածկված է 20—25 սանտիմետրանոց ամուր, աղակալած հողաշերտով, որից ցած, ընկնում է դեղին, շիկավուն խճաքարի հետ խառնված կավի բավական զգալի շերտ (հզորությունը 0,7—1,7 մ՝ նայած տեղանքի դիրքին): Ահա այս շերտի մեջ էլ գտնվում են բնակատեղիի հյուղակները:

¹ Տեղանքը Թեղուտ է կոչվում այն պատճառով, որ այն մտել է Ներսես Աշտարակեցիի կաթողիկոսի կողմից էջմիածնում հիմնադրված ծառաստանի տարածքի մեջ: Թեղու ծառերից բաղկացած այդ անտառը ոչնչացվել է 1915—16 թվականներին: Չնայած թեղիների անտառը այլևս գոյություն չունի, այնուամենայնիվ նրա անունը պահպանվել է էջմիածնեցիների մոտ, որպես երբեմնի անտառի տարածության անուն:

ԹԵՂՈՒՏ

ԷՆԵՈՒԹՅԱՆ ԲԱԿԱՏԵՂԻ

1:10000

Նկ. 1. Քեղուտի էնեոլիթյան բնակատեղին:

մնացորդները, որոնք կառուցված են 2,5 մետր հաստությամբ ունեցող գետա-
յին խճաքարի ավազախառն շերտի վրա:

Քեղոտի բնակատեղին գուրկ է պարսպապատից և պատկանում է բաց տիպի բնակավայրերի թվին: Պեղված հատվածների հյուղակների մնացորդները ցույց են տալիս, որ բնակավայրը բաղկացած է եղել ոչ մեծ, կլոր հատակագծով (2,6—3,5 մետր տրամագծով) առանձին կանգնած կիսագետնափոր կացարաններից ու նրանց մոտ գտնվող նույնպես կլոր, փոքրիկ (1—1,3 մ տրամագծով) պահեստ-հորերից: Սրանք տեղավորված են հնավայրի տերիտորիայում, մի քանի խմբերով:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՂԱՄԱՍ

Պայմանականորեն առաջին անվանված տեղամասը գտնվում է հնավայրի պահպանված մասի կենտրոնում: Նրա տարածությունը կազմում է շուրջ 1000 քառ. մետր: Պեղումների միջոցով այստեղ հայտնաբերվել են հինգ առանձին կառուցված կիսագետնափոր կացարանների մնացորդներ, որոնք տեղավորված են շուրջ 400 քառ. մետր տարածության վրա: Հյուղակներն իրենց մեջ ներառում են բավական ընդարձակ՝ բնակարաններով չբաղեցրած տարածություն, որը հավանաբար եղել է բակ կամ հրապարակ:

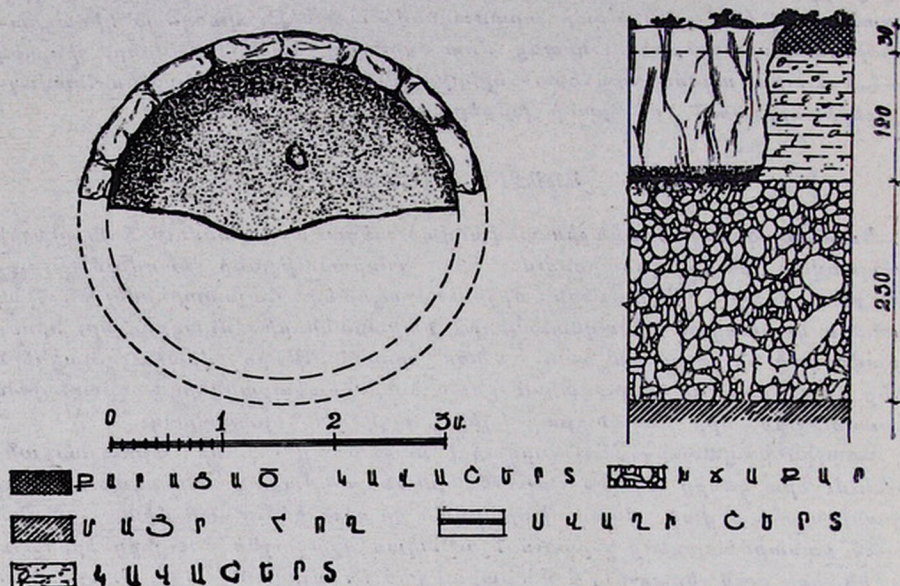
Առաջին կացարան—Տեղավորված է տեղամասի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Նրա կեսից ավելին հայտնաբերման ժամանակ ավերված էր: Կացարանի պահպանված մասը խորացված էր գետնի մեջ՝ 1,6 մետր: Վերին՝ 20—25 սանտիմետրանոց շերտում նյութական մշակույթի մնացորդները շատ քիչ էին, իսկ բուն շերտը (1, 4 մ) բաղկացած էր ավելի հողի, մոխրի, զանազան իրերի ու առարկաների բազմաթիվ ամբողջական ու կոտորատված նմուշներից (նկ. 2):

Կացարանի պատերը կառուցված էին 10 սմ. հաստությամբ ունեցող կավածեփով, որը սահուն անցումով միանում էր գետնին խճաքարի շերտի վրա դրված, նույնպես ծեփածո հատակի հետ: Բնակարանի հատակի տրամագիծը 2,6 մ է: Նրա հատակի հյուսիսային մասում հայտնաբերվեց հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված պատի ուղիղ ելուստ (լայնությունը 10 սմ, բարձրությունը՝ 40, երկարությունը՝ 70), որը շարունակվում էր նաև կացարանի՝ շրջանագծից դուրս: Շինարարական այս մանրամասի նշանակությունը չպարզվեց, քանի որ նրա մեծ մասը չկար: Բացի այդ, մյուս կացարաններում նման պատեր չգտնվեցին: Թվում է, որ այն արտաքին հենապատի մի հատված է Թեփ-Գավրայի XIX—XVI շերտերում հայտնաբերվածների նման²:

Կացարանի ներսում թափված կավաշաղախի բեկորներից մի քանիսի վրա նկատվեցին բնական կարմիր ներկի հետքեր (օխրա), որոնք վկայում են նրա՝ ներսից ներկված լինելու մասին: Շինարարական այլ մանրամասներ կացարաններում չեն պահպանվել: Փոքրիկ, գետնափոր հյուղակից գտնված նյութական արտադրության մնացորդների հավաքածուն կազմված է վանակատե (օբսիդիան) ու կալծքարի գործիքներից, ոսկրե առարկաներից ու խեցեգործական արտադրանքների բազմաթիվ նմուշներից: Ինչպես այս կացարա-

² A. Tobler, Excavations at Tepn Gawra, II, Philadelphia, 1950.

նում, այնպես էլ հետազայում բացվածների մեջ հայտնաբերվեցին վանակատից ու կալծքարից պատրաստված բազմաթիվ կանոնավոր ներդիրներ, ինչպես նաև անկանոն բեկորներ ու ցլեփներ, որոնցից առավել խոշորների վրա նկատվում են աշխատանքի հետքեր՝ կողերի փոքրիկ պոկվածքների ձևով:

Նկ. 2. Թեղուտի I կացարանի հատակագիծը և շերտագրական կտրվածքը:

Քարից պատրաստված աշխատանքային գործիքների մեջ ուշագրավ է նաև մի կողմից քիչ շաղափված, գնդաձև գետաքարը (էԳԹ 775)³: Թվում է, որ այն պետք է լինի գուրգի գլուխ, որպիսիք հայտնի են նորքարեդարյան-պղնձեքարեդարյան բազմաթիվ բնակատեղիների պեղումներից: Այս կոմպլեքսի մեջ են մտնում նաև ողորկ մակերեսով մի գետաքար, որն օգտագործվել է որպես կոկիչ, ինչպես նաև հրաբխային խարամից պատրաստված տարբեր ձևի քերիչ-տրորիչները:

Աշխատանքային գործիքների մի զգալի մասը պատրաստված է կենդանիների սնամեջ ոսկորներից: Սրանք ծակիչներ են, հերուններ (էԳԹ 865):

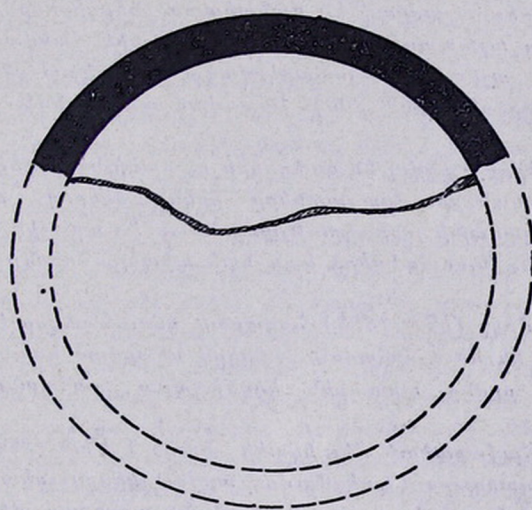
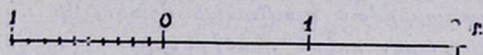
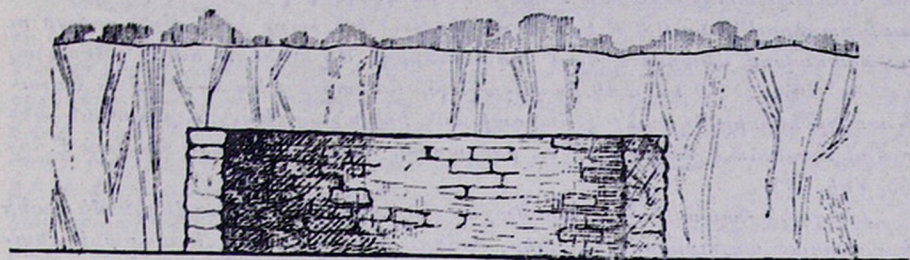
Հայտնաբերված գործիքների շարքում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի պղնձից պատրաստված ասեղների բեկորները, որոնցից մեկը կտրվածքում օվալաձև է, իսկ մյուսը՝ քառակող (մետաղյա առարկաների մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս «Մետաղե առարկաներ» բաժնում):

Առաջին կացարանի նյութերի մեջ ամենից բազմաքանակը խեցեղեն առարկաների բեկորներն են, որոնք ըստ կավի բաղադրության ու հորինվածքային ձևերի ստորաբաժանվում են զանազան խմբերի: Սրանք կճուճների,

³ Թեղուտի բնակատեղիի հնագիտական նյութերը պահվում են էջմիածնի գավառագիտական թանգարանում և ունեն թանգարանային հետևյալ ձևի շիֆրը էԳԹ Մ. Մ. Ձ ... կոլեկցիա Ձ 1: Այն համառոտագրել ենք (էԳԹ ... ձևով):

թասերի, ափսեների, մեծ ու փոքր կարասների բեկորներ են, որոնք ունեն կարմիր ու դեղին երեսապատված մակերեսներ: Շատ են նաև հասարակ խեցու ավաղախառն կավաշաղախ ունեցող բեկորները, որոնցից երեքի ներսի կողմում պահպանվել են գործվածքի դաշվածքի հետքեր (էՊԹ 801):

Ուշագրավ են շքեղ տեսքով, խնամքով մշակված մակերես ունեցող անոթները և գունազարդ խեցու բեկորները:

Նկ. 3. Թեղուտի II կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

Առանձնապես պետք է նշել հասարակ ավաղախառն կավից պատրաստված սև կամ մուգ-սրճավուն կավամանների բեկորները, որոնք իրենց ձևերով հեռավոր նմանություն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան (մ.թ.ա. III հազարամյակ) խեցեղենի հետ:

Երկրորդ կացարան—կառուցված է առաջինից 5 մ հարավ, մոտավորապես միևնույն առանցքի վրա: Նրա շինությունից պահպանվել է միայն պատի արևմտյան հատվածը՝ հատակի հետ միասին: Այս կացարանը, առաջինի

նման, կլոր հատակագիծ ունեցող կառույց է, որի հատակի խորությունը գետնի մակերևութից հավասար է 0,80 մմ, իսկ ընդհանուր տրամագիծը՝ 3,5 մ: Կավաշաղախով պատրաստված հատակը նստած է գետային խճաքարի շերտի վրա, որի մակարդակը այստեղ ավելի բարձր է, քան առաջին կացարանի հատվածում: Այս հյուղակի շինարարական տարբերիչ առանձնահատկությունն այն է, որ նրա պատը կառուցված է ոչ թե կավաշաղախով, այլ ուղղանկյուն, կանոնավոր հարթ աղյուսների մի շարքով, որոնք վեր են բարձրանում համապատասխանաբար մեկը մյուսին կապվելով: Պատի պահպանված մասի բարձրությունը 0,8 մ է, այն բաղկացած է 7 շարք իրար վրա դրված ու կավաշաղախով միացված հում աղյուսներից: Աղյուսներն ունեն հետևյալ չափերը՝ $10 \times 30 \times 40$ մմ, իսկ կավաշաղախի հաստությունը 2—3 մմ է: Աղյուսն պատը ներսից ծեփված է հարդախառն կավաշաղախով, որը սահուն անցումով միանում է հատակի հետ, իսկ պատի արտաքին երեսը հենված է հողին (նկ. 3):

Հյուղակի հատակի վրա՝ արևմտյան պատին կից, բացվեցին մի քանի կիսաալյոված աղյուսների բեկորներ, որոնք, հավանաբար, նստարանի մնացորդներ էին:

Կացարանում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները քիչ են, բայց ընդգրկում են քարե, ոսկրե գործիքների ու խեցեղեն առարկաների այնպիսի նմուշներ, որոնք էականորեն լրացնում են Թեղուտի հնագիտական նյութերի կոմպլեքսը:

Քարե գործիքներից ուշագրավ են վանակատե ներդիրները (էԳԹ 946, 2217), որոնց կողքերը աշխատանքի հետևանքով փոքրիկ հանվածքներ ունեն: Բացի ներդիրներից, այստեղ հայտնաբերված է վանակատ-գետաքար, որը ծառայել է որպես տրորիչ (էԳԹ 800): Սրա վրա պահպանվել էին կարմիր ներկի մնացորդներ:

Ոսկրե գործիքներից գտնվել են ասեղների ու ծակիչների բեկորներ:

Խեցեղեն առարկաների մնացորդները իրենց ձևերով, մակերեսների մշակումով ու կավաշաղախի բաղադրությամբ նման են առաջին կացարանում հայտնաբերվածներին: Այդուհանդերձ կան նաև տիպեր, որոնք զատվում են նշվածներից:

Այդպիսիներից մեկը (էԳԹ 1683) հասարակ կճուճի բեկոր է, որի իրանի ուսերը զարդարված են մուգ-սրճավուն ներկով նկարված եռանկյուններով:

Կան բեկորներ, որոնց արտաքին կողմի վրա պահպանված է խսիրի դաշվածք:

Թեղուտի ողջ հավաքածուի մեջ եզակի նմուշ է էԳԹ 1965 խեցանոթը: Նրա իրանի ուսերը զարդարում է սեղմումով արված կիսալուսնաձև փոսիկների շարքը: Հետաքրքիրն այն է, որ այս կավամանը պատրաստվել է պտտման եղանակով, դուրզնի կամ ինչ-որ այլ հնարանքի օգնությամբ:

Երկրորդ կացարանից հայտնաբերված խեցեգործական արտադրանքների նմուշների մեջ իսկական գլուխգործոց էր կենդանու փոքրիկ արձանիկը, որը Հայաստանի մ.թ.ա. IV հազարամյակի նյութերում առաջմ եզակի է: Արձանիկը պատրաստված է ավաղախառն կավից: Թրծվածքը անհավասար է: Այն իր ընդհանուր կոնֆիգուրացիայով ավելի շատ հիշեցնում է գիշատչի (արջ): Արձանիկի հայտնաբերումը խոշոր նշանակություն ունի Թեղուտի երկրագործների կենցաղը և սովորությունները ուսումնասիրելու համար:

Նման փոքրիկ արձանիկներ հայտնաբերված են նաև Առաջավոր Ասիայի նորքարեդարյան-պղնձեքարեդարյան միջադարձի բնակավայրերում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VI—IV հազարամյակներով: Դրանցից են Ջառմոն (Հյուսիսային Իրաք)⁴, Յումուկ-Յեփեն (Կիլիկիա)⁵, Պիշիլի-Յեփեն (Իրան)⁶, Չաթալ-Հույուկը (Թուրքիա)⁷ և այլն: Թվում է, որ ինչպես այստեղ, այնպես էլ մեզ մոտ արձանիկները վկայում են ավելի հնագույն ժամանակաշրջանների որսորդության հետ կապված սովորությունների մասին:

Նորոգ կացարան—Տեղավորված է երկրորդից 10 մ հարավ: Նրանց միջև եղած տարածությունը, ինչպես պարզվեց ստուգողական խրամատից և մակերևույթի շերտի հեռացումից, ժամանակին կառուցապատված չի եղել և օգտագործվել է իբրև բակ: Կացարանից պահպանվել է միայն հատակի մի հատվածը 20 սմ. մշակութային շերտով: Հատակը ընկած է գետնի մակերեսից մեկ մետր խորության մեջ և պատրաստված էր կավաշաղախով: Տրամագիծն է 2,6 մ: Ի տարբերություն առաջին երկու կացարանների, այստեղ աղյուսներով կամ շաղախով կառուցված պատի մնացորդներ չեն հայտնաբերվել: Մշակութային շերտում հայտնաբերված իրերի հավաքածուն բաղկացած է հասարակ, կոպիտ կավից պատրաստված կավամանների բեկորներից, որոնց մեջ հիշատակության է արժանի միայն քամիչի բեկորը (էՊՊ 698):

Չորրորդ կացարան—Տեղավորված է երրորդից երկու մետր արևմուտք: Պահպանվել է միայն մոխրի բուրակ շերտով ծածկված հատակը: Նյութական մշակույթի հիշատակության արժանի մնացորդներ չեն հայտնաբերվել: Ըստ երևույթին այս հյուղակը լքվել է մյուսներից ավելի վաղ: Հատակի տրամագիծը մոտավորապես երեք մետր է, իսկ խորությունը՝ մեկ մետր:

Հինգերորդ կացարան—Տեղավորված է կենտրոնական բլրի արևմտյան լանջին, չորրորդ կացարանից 4,7 մ դեպի արևմուտք: Նորոգ, չորրորդ, հինգերորդ կացարանները դասավորված են միևնույն առանցքի վրա, ձգվելով արևելքից արևմուտք: Նրանք հարավից շրջափակում են բլրի գագաթի շրջակեցված տարածությունը:

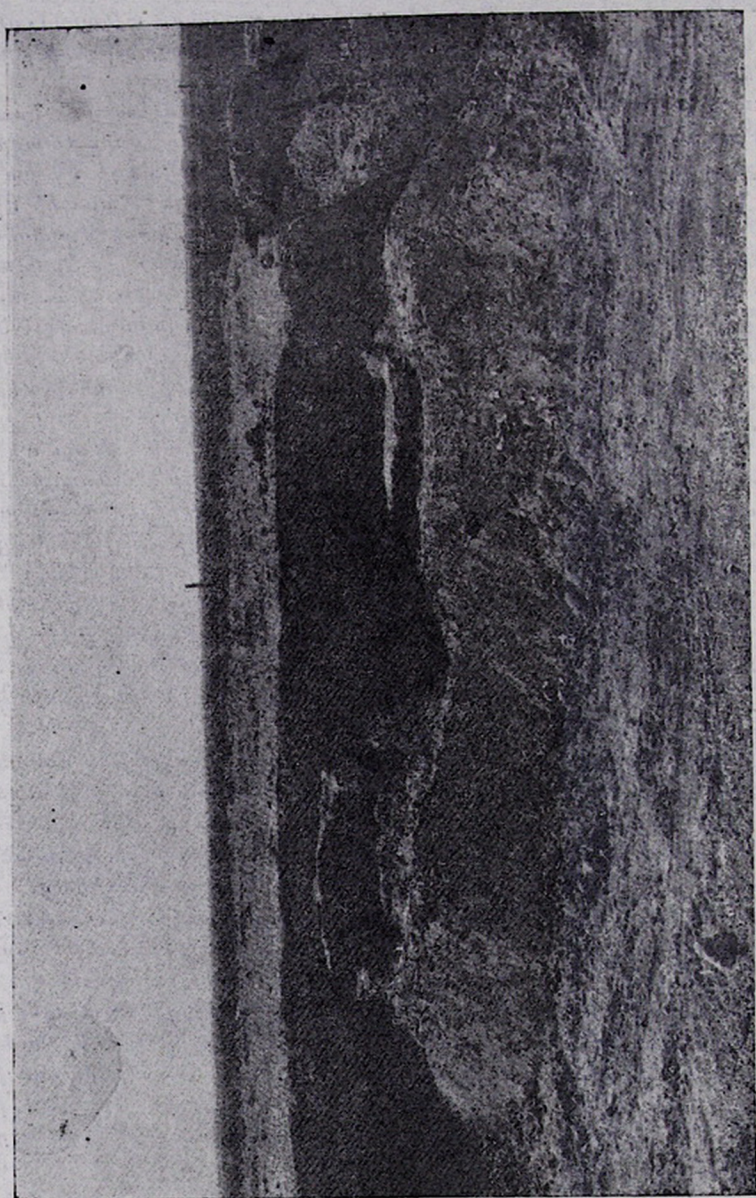
Կացարանի մեջ լցված մոխրի ու նյութական մշակույթի մնացորդների հեռացումից հետո, հատակին կուտակված մոխրաշերտի վրա անկանոն թափված էին հում աղյուսի բեկորներ: Մանրադնին դիտարկումից պարզվեց, որ հատակը միացած չէ կավաշաղախով կամ աղյուսներով կառուցված պատի հետ, ինչպես այդ դիտվում է առաջին և երկրորդ կացարաններում: Այստեղ ներգետնյա մասում պատի հետքերը լրիվ բացակայում էին: Նման հանգամանքը հիմք է տալիս մտածելու, որ բնակարանի ներգետնյա հատվածի համար որպես պատ ծառայել է բարակ կավածեփով ամրացված հողը: Կավաշաղախով ծեփված ներգետնյա մասը ժամանակի ընթացքում փշրվել-թափվել է ու անհետ ունչացել, իսկ վերգետնյա մասը, կառուցված է եղել հում աղյուսով, որոնք էլ հայտնաբերվեցին բնակարանի ներսում, մոխրաշերտի վրա: Բնակարանի հատակի տրամագիծը այստեղ ամենից փոքրն էր՝ 2,4 մ, իսկ հատակի խորությունը տափարակ տարածության մակարդակից 0,8 մ: Կացարանի

⁴ R. J. Braidwood and Howe, նշվ. աշխ., տախ. 16:

⁵ J. Garstang, նշվ. աշխ., նկ. 61:

⁶ R. Dyson and G. Young, նշվ. աշխ., տախ. III:

⁷ J. Mellaart, A Neolithic town in Anatolia, 1967, էջ 178—185:

Նկ. 4. Քեղուտի I և II կացարանների մնացորդները:

Հյուսիսային պատի մոտ հայտնաբերվեցին տնտեսական օջախի մնացորդներ, հատակի վրա արված փոքրիկ խորության ձևով, որն ամբողջովին լցված էր մոխրի ու ջարդված լայնաբերան կավամանի բեկորներով:

Հյուսիսային հայտնաբերված նյութերի մեջ ուշագրավ է թափված աղյուսների տակ հայտնաբերված խոշոր կենդանու ծնոտակորը, որն ունի 40 սմ երկարություն:

Ինչպես մյուս կացարաններում, այնպես էլ այստեղ գտնված իրերի կոմպլեքսը բաղկացած է բարե, ոսկրե աշխատանքային գործիքներից ու կենցաղում օգտագործվող սպասքի առարկաներից: Խնցեղենի մնացորդներն այստեղ հիմնականում բաղկացած են հասարակ, այսպես կոչված, խոհանոցային առարկաների բեկորներից, որոնցից վերականգնված է երեքը:

Քարե իրերի մեջ հիշատակելի է մեծ ցլեփը, որը օգտագործվել է որպես քերիչ:

Առաջին պեղավայրում հաջողվեց հայտնաբերել նաև մեկ պահեստ-հոր, որը տեղավորված է երկրորդ կացարանից 13 մ հարավ արևելք: Հորից պահպանվել է մի փոքր հատված՝ 15 սմ հաստությոն ունեցող շերտով: Այստեղ հայտնաբերվեց փայլեցված մակերեսով, բարձր շուրթով փոքրիկ սափորի բեկոր, որն ունի բաց-կանաչավուն գույն (էԳԹ 1063):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՂԱՄԱՍ

Թեղուտի բնակատեղիի պահպանված մյուս հատվածը, որ պայմանակա-նորեն երկրորդ տեղամաս է անվանված, գտնվում է առաջին տեղամասից 50—55 մ հյուսիս-արևելք և զբաղեցնում է շուրջ 600 քառ. մետր տարածու-թյուն: Առաջին և երկրորդ տեղամասերը այժմ իրարից բաժանված են 3—4 մ խորությոն ունեցող հսկայական փոսորակով, որ առաջացել է ճանապարհ-հաշիւության նպատակով օգտագործված խճաքարի տեղափոխման հետևան-քով:

Հստ երևույթին, այս մեծ տարածության որոշ հատվածներ ևս զբաղեց-ված են եղել պղնձեքարեդարյան կացարաններով, որոնք հողային աշխա-տանքների ժամանակ ոչնչացվել են:

Երկրորդ պեղավայրի ռառամնասիրության ընթացքում հայտնաբերվեցին յոթ կիսազետնափոր կացարանների ու հինգ պահեստ-հորերի մնացորդներ, ինչպես նաև կացարանների շատ վատ պահպանված մի փոքրիկ խումբ, որոն-ցից պահպանվել էին հատիկների հազիվ նշմարելի մնացորդներ: Նրանք հա-նույթի վրա նշված են կետավոր շրջանագծերի ձևով:

Մշակութային շերտն այստեղ, ինչպես առաջին պեղավայրում, տարբեր խորությոն ունի, որ կապված է գետային խճաքարի մակերևույթի տատա-նումների հետ: Բնակարանների հատակները և պատերի հիմքերը, որպես կանոն, դրված են խճաքարի շերտի վերին հորիզոնականի վրա:

Առաջին պեղավայրի հետ ունեցած կառուցողական ու շերտագրական նմանություններով հանդերձ, երկրորդ պեղավայրն ունի մի քանի առանձ-նահատուկ կողմեր, որոնք օգնում են ավելի լայն պատկերացում կազմելու վաղ երկրագործական տնտեսությանը ապրող տեղաբնակների շինարարա-կան տեխնիկայի ու բնակարանների կառուցման հատակագծային առանձնա-հատկությունների մասին:

Երկրորդ տեղամասի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այն ավելի խիտ է բնակեցված եղել, որը երևում է կողք-կողքի բացված կացարանների ու պահեստ-հորերի միջև ընկած փոքր տարածություններից:

Ի տարբերություն մյուս տեղամասերի, այստեղ 7-րդ և 9-րդ կացարաններում հայտնաբերվել են շինարարական երկու շերտեր, որոնց առկայությունը վկայում է բնակարանների վերակառուցման, ուրեմն և բնակավայրի երկարակեցության մասին:

Այնուհետև այստեղ նկատված է պահեստ-հորերի մեծ քանակություն, որը մի անգամ ևս վկայում է այս հատվածի երբեմնի ինտենսիվ կյանքի մասին:

Կարծում ենք, որ երկրորդ պեղվածքը Թեղուտի տոհմական բնակատեղիի առավել խիտ բնակեցված թաղամասերից մեկ հասած մի փոքրիկ հատված է, գուցե նաև բնակատեղիի կենտրոնական մասը:

Վեցերորդ կացարան—(II տեղամաս, I կացարան): Հայտնաբերվեց 1965 թ. և ուսումնասիրվեց 1966-ին: Կացարանը մյուսների նման կիսավեր էր և պահպանվել էր միայն նրա շրջանաձև հատակի մի հատվածը, շուրջ մեկ մետր հաստություն ունեցող մշակութային շերտով: Կավաշեն հատակից ու նրա վրա թափված հում աղյուսի բեկորներից բացի, կացարանում շինարարական այլ մնացորդներ չեն գտնվել (տրամագիծ 2,7 մ):

Հայտնաբերված նյութական մշակույթի առարկաները իրենցից ներկայացնում են քարե (վանակատ, կաժքար, բազալտ, հրաբխային շլակ) և ոսկրե գործիքներ ու խեցեղեն առարկաներ:

Վանակատե և կաժքարե շինվածքները հիմնականում ներդիրներ են, որոնք օգտագործվելու հետևանքով կողերի վրա անկանոն կոտրվածքներ ունեն: Քարից պատրաստված գործիքների խումբը այստեղ լրացվում է բազալտե փոքր աղորիքի բեկորներով ու հրաբխային խարամից պատրաստված քերիչ-կոկիչներով:

Ոսկրե գործիքները ամամեջ ոսկորներից պատրաստված հերուններ ու ծակիչներ են:

Խեցեղեն առարկաների նմուշները իրենց ձևով ու կավաշաղախի բաղադրությամբ առանձնապես չեն տարբերվում բնակավայրի մյուս կացարանների նյութերից: Մասսայական խեցեղենի մեջ, որպես նոր տեսակ, պետք է նշել կորնթարդ կողերով թասի բեկորը (էՊԹ 1159):

Յոթերորդ կացարան—II տեղամաս № VII կացարան: Տեղավորված է II տեղամասի № 6 և № 8 կացարանների արանքում: Սա բնակավայրում բացված հյուղակներից առաջինն էր, որ հայտնաբերվեց չխաթարված վիճակում:

Կացարանի ներսը լցված էր մոխրախառն հողով: Այստեղ հայտնաբերվեցին միևնույն կազմությամբ երկու հատակներ: Առաջին հատակի խորությունը գետնի մակերեսից 40 սմ է: Այն կառուցված է հարդախառն կավաշաղախով, որի կենտրոնական մասում հայտնաբերվել են օգտագործված գետաքարերի ու փոքր չափեր ունեցող աղորիքի բեկորներ: Առաջին շինարարական շերտից հայտնաբերված գործիքների մեջ շատ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թեղուտում առաջին անգամ հանդիպող, մշակված մակերեսով վանակատե գործիքը (էՊԹ 1754): Ցլեփված քարե արտադրանքների մեջ ուշագրավ է նաև դանականման մեծ շեղքի բեկորը: Կացարանի առաջին շերտի խեցեղենի նմուշների մնացորդները ոչնչով չեն տարբերվում նախորդ կացարաններում պեղվածներից:

Առաջին հատակը պեղելուց հետո, շուրջ 20 մ խորությամբ վրա բացվեց ավելի վաղ կառուցված բնակարանի հատակի մնացորդները: Այն ամբողջությամբ ծածկված էր մոխրով և ստեղծվում էր այն տպավորությունը, որ վերին շերտի կացարանը կառուցվել է հրդեհվածի տեղում: Որ իրոք հին կացարանը հրդեհվել է, վկայում է այն փաստը, որ ստորին հատակը ծածկող մոխիրը ուներ բաց գույն, որպիսին լինում է եղեգնի և այլ բույսերի այրումից: Ստորին կացարանի պատերը մասամբ պահպանվել էին: Նրանք շարված են եղել հարդախառն աղյուսով, իսկ հիմնականում նաև՝ անկանոն ձևի գետաբարեքրով: Գետաբարեքրի քանակը այնքան քիչ է, որ չի կարելի շտել, թե բնակարանի աղյուսն պատը դրված է քարե հիմքի վրա:

Կացարանի կենտրոնական մասում, տնտեսական օջախից յարեկը, հայտնաբերվեց անկանոն ձևի, միջին մեծության գետաբար, որի շուրջը թափված էին աշխատանքային գործիքների պատրաստման հետևանքով առաջացած ոսկրի ու քարի բեկորներ:

Հյուսիսային պատի տակ, պաշտամունքային օջախի մոտ, կանոնավոր խորանարդիկի ձև ունեցող աղյուսի վրա դրված էր 22 սմ բարձրության գետաբար, որի վերին մասը նեղ է և հակված մի կողմի վրա, իսկ ներքինը՝ աստիճանաբար լայնացող: Նրա նստուկը խնամքով հարթեցված է: Իրանի վերին մասում, մի կողմի վրա առկա է բնական փոս ընկած տարածություն (էֆթ 797): Քարի ընդհանուր տեսքը (կոնֆիգուրացիան) թողնում է գլխահակ նստած կնոջ տպավորություն: Թվում է, որ այդ իրը ծառայել է պաշտամունքային նպատակների՝ կապված մայրության, ուրեմն և պտղաբերության հետ: Պետք է նկատել, որ այդպիսի պարզունակ տեսքի, պաշտամունքային նպատակով օգտագործված քարեր առկա են նաև Նրիքոնի, Յումուկ-թեփի, Չաթալ-հույուկի ստորին շերտերում, որոնք զարգացման հետագա փուլերում դառնում են ավելի որոշակի ձևավորված ու արտահայտիչ:

Կացարանի արևմտյան պատի տակ, հատակի հետ միացած էին իրարից հավասար հեռավորության վրա տեղավորված աղյուսներ, որոնք ելուստի նման մտնում էին բնակարանի ներսը 20—25 սմ խորությամբ: Հավանական է, որ այդ աղյուսները եղել են նստարանի կամ մահճի մնացորդներ: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ կավաշեն նստարանները շատ տարածված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի⁸ ու Առաջավոր Ասիայի հնագիտական հուշարձաններում⁹ և ավելի վաղ շրջանում հանդիպում են ժամանակակից ետ մնացած որոշ ժողովուրդների բնակարանների ներքին կահավորման մեջ¹⁰:

Կացարանի հարավային հատվածում հայտնաբերվեց մոխրի առատ կուտակում 20-30 սմ հաստությամբ, որի գույնը սպիտակ էր, ինչպիսին առաջանում է եղեգնի այրման ժամանակ: Սպիտակ մոխրի տակ բացվեցին տնտեսական օջախի հողիվ նշմարելի հետքեր, իսկ պատի շարվածքում կային տարբեր տիպի խեցեղեն առարկաների բեկորներ: Ըստ երևույթին, բնակարանի շինարարության ժամանակ կառուցողները խորություն չեն դրել օգտագործվող շինանյութի տեսակների մեջ, խառը կերպով օգտագործելով ինչ-

⁸ Е. Байбуртян, Культурный очаг из раскопок Шенгавитского поселения, ВДИ, 1938, № 4.

⁹ Է. Խաճադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազ.-ում, էջ 10, 16:

¹⁰ Н. Н. Миклухо-Маклай, На берегу Маклая, Москва, 1961.

որ պատահի՝ թե՛ աղյուս, թե՛ գետաբար և թե՛ խեցու բեկորներու կացարանի մուտքը հայտնաբերելու նպատակով կատարված մանրազնին դիտարկումները ինչպես այդ, այնպես էլ հետագայում ուսումնասիրվածներում, ոչ մի արդյունք չտվեցին: Հնարավոր է, որ մարդիկ կացարան են մտել փայտյա սանդուղքներով, որպիսիք հայտնի են հարավ արևմտյան Վրաստանի, Արուխլու, Իմիրիս Գորա, Շուպվեբի¹¹, ինչպես նաև Զաթալ-հույուկ հուշարձաններում¹²:

Բացի այդ, տեղում չհայտնաբերվեցին վաղ երկրագործական բնակատեղիների կացարաններին այնքան հատուկ դռան կրակաքարերը: Թվում է, որ Թեղուտի բնակարանների մուտքը եղել է վերգետնյա մասում, որի համար որպես ծածկոց ծառայել է ճյուղերից կամ եղեգներից հյուսված վահանիկը, ինչպիսիք շատ տարածված են եղել ետ մնացած ժողովուրդների բնակարանաշինական պրակտիկայում: Կացարանում շինարարական և ներսի կահավորման այլ մանրամասներ չեն պահպանվել: Հյուղակի տրամագիծը 3,3 մ է, իսկ խորությունը՝ 60 սմ:

Այստեղ հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները նախորդների նման բաղկացած են վանակատից, կալքարից, գետաքարից ու ոսկրից պատրաստված գործիքներից ու խեցեղեն առարկաների նմուշներից:

Խեցեղեն առարկաներից հատկապես հիշատակության են արժանի մաքուր կավաշաղախից պատրաստված փոքրիկ սափորը (էԳԹ 1965) և երկու գունազարդ, ոչ մեծ շափսի կճուճները (էԳԹ 898):

Ութերորդ կացարան—II տեղամաս: Այս հյուղակի մնացորդները գտնվում են պեղավայրի արևելյան մասում, 7-րդ կացարանից 1 մ արևելք: Հայտնաբերման ժամանակ կիսագետնափոր հյուղակի կեսը արդեն ոչնչացված էր շինարարների կողմից: Չնայած կիսավեր վիճակին, կացարանը բավական նոր նյութ տվեց ժամանակի կառուցողական տեխնիկայի վերաբերյալ: Նրա պահպանված մասի մաքրումից պարզվեց, որ կացարանի հատակագիծը ոչ թե շրջանաձև է, այլ ձվածիր: Նման հատակագծով կառուցված կացարան Թեղուտի բնակատեղիում հանդիպում է առաջին անգամ: Նշենք, որ հետագայում պեղած կացարանները ունեին բացարձակապես շրջանաձև հատակագիծ: Ձվածիր հատակագծով կացարանների կառուցման սովորույթը Հին Արևելքում և այլ վայրերում, ինչպես վկայում են հնագիտական հաղորդումները, իրականացվել է ավելի վաղ փուլերում: Նրա գոյությունը մեր բնակատեղիում պետք է դիտել որպես Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած բնակարանաշինության ավելի հին ավանդույթների գոյատևման փաստ: Եթե կացարանը հատակագծով տարբերվում է իր հարևաններից, ապա նրանում հայտնաբերված մշակույթի մնացորդները ոչնչով չեն տարբերվում մյուսներից, ուստի նրանց միջև շերտագրական տարբերություններ որոնելը, կարծում ենք, ավելորդ է:

Ձվածիր հատակագծով կացարանի մեծ տրամագիծը հավասար է 3,3, իսկ փոքրը՝ 2,8 մետրի: Հարդախառն կավաշաղախով պատրաստված հատակը նստած է գետային խճաքարի շերտի վրա, որի խորությունը գետնի մակերեսից 1,1 մ է: Կացարանի ներգետնյա մասում աղյուսներով կամ կա-

¹¹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, էջ 21—29.

¹² J. Mellaart, Earliest civilizations..., էջ 54.

վաշաղախով կառուցված պատի հետքեր չեն պահպանվել: Նրա եզրագծի սահմանը դատվում է միայն հատակի մնացորդներով, որը պատերին միացված է կորուսված բարձրացող կավացեխով:

Արևմտյան պատից 60 սմ ներս, հատակի վրա հայտնաբերվել է կավով ամրացված, անկանոն ձևի, միջին մեծությամբ, շուրջ 18 քառ. սմ աշխատանքային մակերեսով մի գետաբար, որի վերին մակերեսը աշխատանքի հետևանքով հղկված է: Այս բարի նշանակությունը պարզելու համար կարևոր կոման եղան նրա մոտ և նրանից 15 սմ դեպի արևմուտք վանակատե 14 անավարտ ցլիփների համատեղ հայտնաբերումը, հատակին թափված ոսկրի, կաշվեքարի շարդոտված բազմաթիվ բեկորները: Նման իրադրությունը կասկած չի թողնում, որ այդ բարը օգտագործվել է զնդանի տեղ, որի վրա պատրաստվել են աշխատանքային գործիքներ: Նման պատկեր է ուտացվել նաև նախիջևանի Քյուլ-թափայի առաջին շերտում: Սակայն Օ. Ա. Աբիբուլաևը նման բարերը համարում է բնակարանի ծածկի ծանրությունը կրող սյան հենարաններ¹³, Թեղուտի կացարաններում այդպիսի բարեր հայտնաբերվում են ոչ թե բնակարանի կենտրոնում, այլ հատակի վրա, առանց մշտական որոշակի տեղի: Բնակարանի կենտրոնական մասում, սովորաբար, տեղավորված են տնտեսական օջախները՝ մոխրով լցված փոքրիկ փոսերի ձևով:

Հետաքրքիր է, որ վերին հաթունարի բլուր-բնակատեղիի մ.թ.ա. V հազարամյակի շերտում մեղ հանդիպել են փոքր աշխատանքային մակերես ունեցող նույնատիպ բարեր, որոնք դրված են հատակի տարբեր մասերում և ոչ թե կենտրոնում¹⁴:

Հայկական լեռնաշխարհում և Առաջավոր Ասիայում հայտնի են Պաղեստինի (Նատուֆյան մշակույթ)¹⁵, Իրաքի (Հասսունա I)¹⁶, Մլեֆաթ¹⁷, Թեփե-Գավրա¹⁸ XIX—XVII շերտ), Միջին Ասիայի (Գեոկսուրի հովիտ¹⁹) և վերջապես Հայաստանի մ.թ.ա. IV—III-րդ հազարամյակներ²⁰ (Գառնի, նախիջևանի Քյուլ-թափա, Ջրահովիտ, Քոսի ճոթեր և այլն) կրող կացարաններ, որոնք իրեն կանոն չունեն կենտրոնական սյուներ:

Ելնելով Վ. Խաթունարի բլուր-բնակատեղիի ու Թեղուտի փաստական նյութերից, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի նոր բարեդարյան և պղնձեդարյան ժամանակաշրջանների բնակարանաշինության մնացորդների համեմատական ուսումնասիրությունից, կարող ենք ասել, որ Հայաստանի պղնձեդարյան ժամանակաշրջանի կացարանները չեն ունեցել կենտրոնական սյուն: Հավանաբար նրանք ծածկված են եղել կոնաձև տիպի տանիքով կամ թեթև, հարթ ծածկով: Մեր այս համոզմունքն իր հիմքում ունի Առաջավոր Ասիայի հնավայրերի պեղումներից

¹³ Օ. Ա. Абибулаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане, СА, 1963, № 3, էջ 158:

¹⁴ Բ. Թորոսյանի պեղումների չհրատարակված նյութեր: Ծերտի թվագրման համար հիմք է ծառայել բուն Հալաֆյան շրջի զոնադարձ խեցու բեկորը:

¹⁵ K. Kenyon, նշվ. աշխ., տախ. 29, J. Mellaart, Ear. Civil. էջ 22—39,

¹⁶ S. L. Lloyd, F. Safar, նշվ. աշխ., էջ 274.

¹⁷ R. Braidwood and Howe, նշվ. աշխ., էջ 50.

¹⁸ A. Tobler, նշվ. աշխ., էջ 41—45.

¹⁹ В. И. Сараниди, Некоторые вопросы древней архитектуры энеолитических поселений Геоксурского оазиса, КСИИ, 1962, № 91.

²⁰ Է. Խանգաղյան, նշվ. աշխ., էջ 7—31.

հայտնի կլոր հատակագծով կացարանների մոտավոր վերակառուցումներն ու Հայաստանում ավելի ուշ ժամանակաշրջանների վերաբերող հնագիտական ու աղագգրական նյութերի ուսումնասիրությունները:

Կլոր հատակագծով կացարանների վերակառուցմանն են անդրադարձել իրենց աշխատություններում Ջ. Մելարտը²¹, Հ. Ա. Մարտիրոսյանը²², Է. Խանդադյանը²³, Է. Կարապետյանը և այլք:

Նկ. 5. Պաշտամունքային պատի մնացորդները:

Ուսումնասիրվող կացարանի հարավային կեսի մաքրման ժամանակ հայտնաբերվեցին թափված աղյուսների բազմաթիվ բեկորներ, որոնք իրենց տակ էին առել հյուղակի ներսում եղած նյութերը: Հատակի վրա փոքրիկ փոսիկի ձևով պահպանվել էր տնտեսական օջախը, որը անվրեպ ճանաչվեց նրա մեջ լցված մոխրի, կիսաալրված ոսկորների ու նրա վրա դրվելու հետեւանքով մրոտված սաք կոշիկով կավամանի բեկորների առկայությամբ:

Հյուղակի ներքին հարդարման մանրամասները լրացվեցին հյուսիսային պատի տակ տեղադրված պաշտամունքային օջախի մնացորդների հայտնաբերմամբ: Այն կառուցված էր հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված տարբեր ձևի աղյուսներից: Նրանցից ամենամեծը դրված է պատին կից, կողքի վրա: Սա $10 \times 30 \times 7$ սմ չափեր ունեցող աղյուս է, նրա դիմաց, 10 սմ հեռավորության վրա, իրար կողքի տեղավորված են երկու փոքր, ոճավորված աղյուսներ: Նրանցից մեկը ունի վերին մասում հատած բուրգի, իսկ մյուսը՝ խորանարդիկի ձև (բարձրությունը՝ 10 սմ): (Նկ. № 5):

Կացարանում շինարարական այլ դետալներ չեն պահպանվել:

Նյութական մշակույթի մնացորդների հավաքածուն այստեղ ևս բաղկա-

²¹ J. Meilaart, Earli. Civili..., էջ 132:

²² А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 7—36:

²³ Է. Խանդադյան, Նշվ. աշխ., էջ 28—29:

ցած է քարե, ոսկրե գործիքներից ու կավամանների բազմաթիվ բեկորներից: Բացի վերը հիշատակված վանակատե 14 անավարտ գործիքներից (էԳԹ 960), այստեղ հայտնաբերվեցին նաև վանակատե, կայծքարե կանոնավոր շեղբիկներ ու հավաքովի գործիքների ներդիրներ (էԳԹ 893, 896, 1503, 961. 963): Դրունտային քարե գործիքների մեջ ուշագրավ են էԳԹ 987 համարը կրող երկու գործիքի բեկորները, որոնցից մեկը սանդղկոթ է, իսկ մյուսը քարե անավարտ կացին: Հիշատակության արժանի են նաև այս պեղավայրում առաջին անգամ ամբողջական ձևով հայտնաբերված աղորիքը և հրաբխային խարամից պատրաստված քերիչ-կոկիչները:

Ութերորդ կացարանից մեկ մետր դեպի հյուսիս-արևմուտք հայտնաբերվեց երկրորդ տեղամասի փլված հորերից մեկը: Նրա մեջ լցված շինարարական մնացորդների մաքրումից հետո պարզվեց, որ պահեստահորը ևս տնակների նման ունի կլոր հատակագիծ՝ 1,12 մ տրամագիծով: Պատերը կառուցված են իրար վրա դրված հարթ աղյուսների մի շարքով: Հատակի ու պատերի ստորին մակերեսների կավածեփի վրա ամրացված էին տարբեր ձևի կավամանների բեկորներ, որոնք շարված էին շատ խիտ՝ իրար կողք-կողքի: Պահեստ-հորի կավածեփ պատերն ու հատակը կավամանների բեկորներով ծածկելու սովորությունը ըստ հրեույթին թելադրված էր հորը ներսից շոր և մաքուր պահելու անհրաժեշտությամբ: Իր ինքնատիպությամբ այս պահեստ-հորը Թեղուտում միակն է և ընդհանրապես շատ քիչ է հանդիպում Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական հուշարձանների տարածքում: Կավամանների բեկորներով ծածկված պահեստ-հորեր հայտնի են Թուրքմենիայի Կարա-թեփե (Ջեյթուն)²⁴ և Իրաքի Հասսուննա հուշարձաններից²⁵:

Պահեստ-հորի պատերին ու հատակին ամրացված կավամանների բեկորները իրենց կառուցվածքային ձևերով ու պատրաստման տեխնիկայով առանձնապես չեն տարբերվում բնակավայրի մասսայական կերամիկայից: Այստեղ պետք է նշել միայն ավազախառն կավաշաղախից պատրաստված, դուրս ճկված շուրթով, հարթ հատակով փոքրիկ դադաթը:

Պահեստ-հորից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի շարքում առանձնապես արժեքավոր են պղնձի փոքրիկ դանակի շեղբիկը և պահանգավոր կայծքարե դանակը, որոնք կարևոր կուլան դարձան Թեղուտի բնակավայրի գոյության ժամանակաշրջանում Արարատյան դաշտի մետաղամշակության դարգացման աստիճանը, ինչպես նաև տնտեսության հետ կապված որոշ մանրամասներ վեր հանելու համար:

Պահեստ-հորից մեկ մետր հյուսիս-արևմուտք, հողի մակերեսից 90 սմ խորության վրա հայտնաբերվեց աշխատանքային հարթ մակերեսով, անկանոն ձևի աղորիք՝ իր տրորիչով:

Իններորդ կացարան—II տեղամաս: Տեղավորված է 7-րդ կացարանից մեկ մետր հյուսիս: Նրանից պեղումների ժամանակ նկատվեցին միայն երկու հատակների շատ վատ պահպանված մնացորդներ (2,6 մ տրամագիծով): Վերին հատակի կենտրոնական մասում հայտնաբերվեց սովորական մի գետաբար, որի մակերեսին նկատվում են աշխատանքի հետքեր: Այս կացարանից գտնված քարե գործիքների մեջ ուշագրավ է բազալտ գետաբարից պատրաստ-

²⁴ В. М. Массон, Энеолит южных областей Средней Азии, էջ 9:

²⁵ S. L. Lloyd, F. Safar, նշվ. աշխ., էջ 262:

ված ծանրոց-կախիչը, իսկ խեցեղենի նմուշների մեջ՝ նրա կողքին, բերանբ-սիվայր դրված գլանաձև վղով մեծ կճուճի իրանի վերին կեսը:

Առաջին հատակից 20 սմ ներքև հայտնաբերվեցին երկրորդ կավածնի հատակի հետքերը:

Առաջին և երկրորդ հատակների տրամագծերի միջև տարբերություններ չկային, և նրանք կառուցված էին ուղղակի իրար վրա: Ըստ երևույթին, առա-ջին հատակը փշացել էր, և բնակիչները նրա վրա նորն էին պատրաստել: Ստորին հատակի վրայից հայտնաբերվել են միայն մի քանի կտոր հա-սարակ խեցեղենի բեկորներ, որոնք ունեն մուգ-սրճագույն երեսապատված մակերեսներ:

Պեղավայրի հյուսիսային մասում կային նաև երկու այլ կացարանի կամ պահեստ-հորերի մնացորդներ, որոնք շատ վատ էին պահպանված: Նրանցից մեկում (Գ) գտնվեցին հասարակ կավամանի մնացորդներ, որոնցով հնարա-վոր եղավ վերականգնել անոթը (էՊԹ 1061): Մյուսից համարյա ոչինչ չէր պահպանվել, բացի հատակի վատ պահպանված պատառիկներից:

Երկրորդ պեղավայրի առանձնահատկություններից մեկն էլ պահեստ-հորերի մեծ քանակությունն է, որոնք տեղադրված են կացարաններից հարավ, միևնույն առանցքի վրա: Հորերից առաջինը (Ե) գտնվում է 8-րդ կացարանից երկու մետր հարավ, լցված է սպիտակ մոխրով, որի հետ խառնված են կավամանների մի քանի բեկորներ ու կիսաալրված ոսկորների մնացորդներ: Պահեստ-հորի հատակը և շուրջ 25 սմ բարձրություն ունեցող պատերը կավա-ցեխից էին:

Երկրորդ հորից (Զ) պահպանվել էին միայն աղյուսաշեն պատի աղեղ-նահատվածը և հատակին ընկած կավամանի մի քանի բեկորներ:

Հորերի այս շարքում իր պարունակած նյութով առանձնապես հարուստ է երրորդը (է), որի հատակի մոխրաշերտի մեջ հայտնաբերվեց կայծքարից պատրաստված, փոքր չափի, կանոնավոր բուրգաձև միջուկ: Միջուկի հայտ-նաբերումը լրացրեց քարե գործիքների հավաքածուն, քանի որ նրանով մենք ունեցանք ցլեկման եղանակով շինված գործիքների պատրաստման պրոցեսը վերականգնող մի շատ կարևոր ելակետային նյութ:

Հորերի հատակների խորությունը գետնի ժամանակակից մակերեսից մոտավորապես 25—30 սմ է, իսկ տրամագիծը տատանվում է 1,3—1,6 մ միջև:

Հետաքրքիր է նշել, որ հորերով ղբաղեցված տարածություն մյուս տեղա-մասում չկար (ըստ երևույթին նախօրոք ավերվել է):

Բնակավայրի շինարարական մնացորդների նման պատկեր բացվել է նաև Կիլիկիայի Ցոմոկ-թեփե բլուր-բնակատեղիի նորքարեղարյան շերտե-րից մեկում²⁶:

Տեղամասի պահպանված հատվածի հարավային մասում, հորերից 20 մ հարավ, նկատվեցին երկու այլ կացարանների հետքեր: Սրանց հայտնաբեր-ման ժամանակ շինարարները արդեն ավերել էին նյութական մնացորդներ պարունակող շերտի մեծ մասը: Հորերի և այս կացարանների միջև եղած տարածության հետագա ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ ինչպես առա-ջին պեղավայրում, այնպես էլ այստեղ բնակարանների խմբերի միջև որո-

²⁶ J. Garstang, Նշվ. աշխ., էջ 24:

շակի տարածությունն բնակեցված չի եղել, ըստ երևույթին այդպիսիք եղել են հրապարակներ կամ ճանապարհ, որի շուրջը կամ երկայնքով շարված են եղել կացարանները:

Տասներորդ կացարան—II տեղամաս: Մնացորդներից ուշագրավ են նրա կենտրոնական մասում տեղավորված գետաքարը և դրա շուրջը թափված աղյուսների ու գործիքների բեկորները: Բնակարանի ներսում թափված հողակոշտերից մի բանիսի վրա պահպանվել են ծառերի բարակ ճյուղերի ու այլ բույսերի դաշվածքներ: Այդպիսի հետքեր կրող հողակոշտերը, ըստ երևույթին, կացարանի ծածկի մնացորդներն են²⁷: Այստեղ ևս մյուս հյուղակների նման հայտնաբերվեցին բարե, ոսկրե գործիքներ ու խեցեղեն առարկաների բեկորներ: Կացարանի տրամագիծը մոտավորապես 3 մետր է:

Տասնմեկերորդ կացարան—Տեղավորված է տասներորդից 2,5 մ հարավ-արևելք: Նրա քիչ պահպանված փլատակներից աննշան նյութեր հավաքվեցին: Դրանցից արժե հիշատակել բաց-դարչնագույն մակերեսով կարասի շուրթի բեկորը, որի վրա սև ներկով նկարված է փոքրիկ բառաթև խաչ:

Երկրորդ տեղամասի վերաբերյալ պետք է ավելացնել նաև, որ վերջին երկու կացարաններից արևմուտք ընկած տարածքի վրա հանդիպեցին նյութական մշակութային մնացորդներ, որոնք գտնվում էին բնակատեղիի ամենավերին շերտերի մեջ: Ըստ այդմ, նյութական մշակութային մնացորդներով կարելի է վերականգնել այդտեղ եղած կացարանների ու հորերի թիվը (հատակագծի վրա դրանք ներկայացված են կետավոր շրջանագծի ձևով):

Այսպիսով, Թեղուտի երկրորդ տեղամասում ուսումնասիրվեցին վեց կացարաններ և վեց պահեստ-հորերի մնացորդներ, որոնցից հավաքված հնագիտական ու շինարարական նյութերը հնարավորություն են տալիս ինչ-որ չափով վերականգնելու Հայաստանի պղնձեքարեդարյան բնակատեղիներից մեկի խիտ բնակեցված հատվածի ընդհանուր պատկերը:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՂԱՄԱՍ

Թեղուտի բնակավայրի պահպանված հատվածներից մեկն էլ տեղավորված է առաջին տեղամասից շուրջ 50 մ հարավ, մեկ այլ բլուրի վրա: Այս պեղավայրը առաջինից այժմ բաժանված է փոքրիկ, ոչ խորը հեղեղատով:

Բլուրի հյուսիսային տափարակ մակերեսի վրա 1966—67 թվականներին դաշտային աշխատանքների ժամանակ ուսումնասիրվեցին երեք կացարաններ:

Այս տեղամասի մակերեսը մյուսների նման ծածկված է 10—20 սմ հաստությույն ունեցող աղակալած ամուր շերտով: Բնակարանների ներգետնյա մասերը կառուցված են մանր գետաքարերի հետ խառնված շիկավուն հողաշերտի մեջ: Ի տարբերություն մյուս տեղամասերի, այստեղ գիտային խճաբարի ավաղախառն շերտն ավելի խորն է, բնակարանների հատակի ու պատերի հիմքերը չեն զրկված խճաբարի վրա:

Տասներկուերորդ կացարան (հատակագիծ № 12)—լցված էր մոխրախառն հողաշերտով: Նրա պատերը շարված են ուղղանկյուն հարթ աղյուսների մի շարքով: Բնակարանի պահպանված ներգետնյա մասի խորությույնը հողի այժմյան մակերեսից 0,5 մ է, իսկ տրամագիծը՝ 2,7: Կավածեփ հա-

²⁷ Շինարարական այս կարևոր դետալի պահպանումը և լուսանկարահանումը հնարավոր չեղավ, քանի որ այն շատ փխրուն էր և բավական վատ նշմարելի:

տակին, հյուսիսային պատից 60 սմ հեռավորության վրա գտնվեց տձև, ոչ մեծ մի գետաքար, որը նույնպես նախկինում գտածների նման շրջապատված էր գործիքների բեկորներով ու թափոնով: Քարից հյուսիս-արևելք, պատի տակ նշարվեցին պաշտամունքային օջախի մնացորդներ (ոճավորված աղյուսներ): Հատակի արևելյան կեսում, փոքրիկ խորությամբ ձևով նշարվեց տնտեսական օջախը, որի մեջ հասարակ կավամանի բազմաթիվ բեկորներ կային: Հարավ-արևելյան պատի մոտ թափված աղյուսների տակ հայտնաբերվեցին խոշոր կենդանու սրունքի ու ազդրի ոսկորներ, ըստ որում այնպիսի դիրքում, որ կարծես թե այստեղ ժամանակին դրված է եղել կենդանու մի ամբողջ ոտք: Կացարանից հայտնաբերված նյութերի կոմպլեքսն այստեղ ևս բաղկացած է աշխատանքային գործիքներից ու տնային սպասքի առարկաներից: Վանակատե գործիքների մեջ առանձնապես ուշագրավ է սև գույնի մեծ շեղբը (էԳԹ 1727):

Գետաքարից պատրաստված սովորական ծեծիչներից ու աղորիքների բեկորներից բացի այստեղ հայտնաբերվեցին նաև գործիքների նոր տեսակներ: Սրանցից մեկը մոտավորապես կեսից չարդված գետաքար է, որի մի հրեսը որոշ չափով շաղափված է՝ միջանցիկ անցք բացելու համար (էԳԹ 1739):

Ուշագրավ է նաև նավակաձև աղորիքի բեկորը, որը մեր հուշարձանի ձվածիր աղորիքների մեջ հանդիպում է առաջին անգամ: Ինչպես հայտնի է, նավակաձև աղորիքները թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակով: Թեղուտի քարե գործիքների մեջ նրա առկայությանը փաստորեն այժմ վկայում է, որ այդպիսիները հանդիպում են մ.թ.ա. IV հազարամյակում:

Քարե արտադրանքները ևս համալրվում են հրաբխային խարամից պատրաստված գործիքներով, որոնք օգտագործվել են որպես քերիչ:

Կերամիկայի կոմպլեքսը կազմված է սրճավում, դարչնագույն ավազախառն ու հարդախառն կավաշաղախից պատրաստված անոթներից: Պետք է նշել, որ բոլոր կացարանների համար ընդհանուր և հատկանշական են սաջերի բեկորները, որոնցից մեկի կողին ելուստ կար, որն արված է ոչ թե շուրթի վրա, ինչպես սովորական սաջերինը, այլ կողքին: Նա իր ընդհանուր տեսքով հիշեցնում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի գնդաձև կանթերը, սակայն դեռևս շատ հեռու է այդպիսին լինելուց (էԳԹ 1822):

Տառնեբեֆեռդ կացարան—III տեղամաս: Տեղավորված է 12-րդ կացարանից 2 մ հարավ: Սա Թեղուտի բնակատեղիի ամենից լավ պահպանված շինվածքն է, որն իր հնագիտական հարուստ նյութերով ու շինարարական մնացորդներով համալրեց հնավայրի ողջ մշակույթը և դրանով իսկ մեծապես նպաստեց հուշարձանի ամբողջական ուսումնասիրման ու թվագրման գործին:

Կացարանի մոխրախառն հողը հեռացնելուց հետո պարզվեց, որ նա ևս նախորդների նման ունի կլոր հատակագիծ: Նրա պատերը շարված են կավաշաղախով միակցված հարթ աղյուսների մի շարքով, որոնց բարձրությունը հատակից հասնում է 90 սմ, իսկ հյուղակի տրամագիծը 2,9 մ է: Աղյուսներն ունեն $10 \times 30 \times 40$ սմ չափեր:

Պատը ներսի կողմից ծեփված է 2—4 սմ հաստությամբ կավաշաղախով, իսկ արտաքին կողմից նա հենվում է բնական հողին: Հետաքրքիր է, որ նրա վրա ընկածից մուտքի բացվածքի ոչ մի հետք: Դռան բացվածքի բացակայությունը, ինչպես Թեղուտի այլ կացարաններում, այնպես էլ այստեղ,

մեկ անգամ եւ վկայում է, որ կիսադետնափոր հյուղակների մուտքը եղել է կացարանի վերգետնյա մասում, իսկ ելումուտը իրականացվել է փայտյա սանդուղքի միջոցով: Բնակարանի հատակը դրված է կավախառն խճաքարի շերտի վրա:

Նկ. 6. Քեղուտի XIII կացարանը:

Հատակի հյուսիսային կեսում հայտնաբերվեց մոխրի առատ կուտավում (20 սմ հաստությամբ), իսկ հարավային կեսում՝ թափված աղյուսների բեկորներ, որոնք իրենց տակ էին առել կացարանի մնացորդները: Ինչպես մյուս կացարաններում, այնպես էլ այստեղ, հայտնաբերվեցին պաշտամունքային ու տնտեսական օջախների մնացորդներ: Արևմտյան պատի տակ բացվեցին աղյուսից ու գետքարից պատրաստված 20—25 սմ բարձրությամբ ելուստներ, որոնք ծառայել են որպես նստարանների հենակներ:

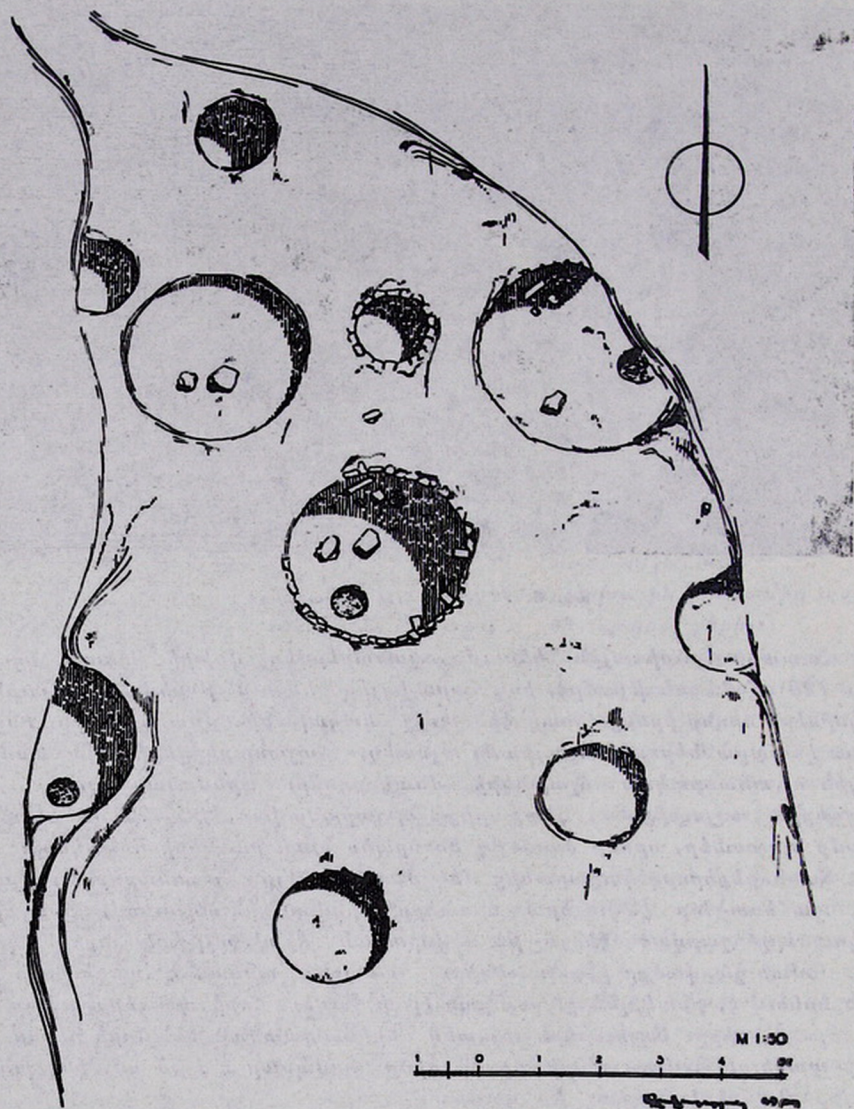
Տասներեքրորդ կացարանից մեկ մետր արևելք հայտնաբերվեց ավերված պահեստ-հոր (Ք): Նրա պատերը շինված էին աղյուսով, ըստ որում աղյուսները շարված էին ոչ թե սովորական ձևով, այլ երկայնքով՝ կողքի վրա: Նման շարվածքը բնակատեղիում առաջին անգամ է հանդիպում: Ինչպես երևում է, բնակիչներին այնքան էլ չի հուզել հորի պատերը ամուր կառուցելու խնդիրը: Աղյուսներն այստեղ երեսապատված են՝ հորի ներսը մաքուր պահելու համար: Հորի տրամագիծը հավասար է 1,35 սմ, իսկ խորությունը 0,9 մ է:

Այս հյուղակից հավաքված հնագիտական նյութերի հարուստ կոմպլեքսը նախորդների նման բաղկացած է քարե, ոսկրե աշխատանքային գործիքներից ու խեցեղեն առարկաների բազմաթիվ բեկորներից: Աշխատանքային գործիքների մեջ հատկապես արժեքավոր է պղնձե քառակող ծակիչը, որը բնակատեղիում պեղված պղնձե իրերից 4-րդն է:

Խեցեղեն առարկաների խումբն այստեղ շատ մեծ է: Փոքրիկ կացարանից

հայտնաբերվեցին այնքան բեկորներ, որքան չէր հավաքվել մի քանի կացարաններում միասին վերցրած:

Հետաքրքիր է նաև կավամանների բեկորների կավաշաղախի բաղադրության տարբերության հիման վրա կատարված հաշվարկի արդյունքը, որը մոտավորապես տիպական է մնացյալ կացարաններին:

Նկ. 7. Թեղուտի բնակատեղիի II տեղամասը:

Ավազախառն կավաշաղախից պատրաստված 7 բեկորին ընկնում է հարդախառն կավից պատրաստված իրի 1 բեկոր: Իսկ շքեղ խեցեղենին բեկորները ընդհանրապես շատ քիչ են և համարյա տոկոս չեն կազմում:

Այնուհետև ուշագրավ է այն, որ այստեղից (13-րդ կացարան) համաքվեցին վանականի մանր ու մեծ շուրջ 750 բեկորներ, որոնք իրենց վրա չունին աշխատանքի հետքեր, այլ ուղղակի իրենցով ներկայացնում էին քարե արտադրանքների թափոնը: Այս երևույթը, որը քիչ թե շատ բնորոշ է բոլոր կացարանների համար, ցույց է տալիս, որ աշխատանքային գործիքները պատրաստվել են կացարանի ներսում: Հնարավոր է նաև, որ այս տունը պատկանելիս է եղել քարագործության մեջ առավել մասնագիտացած վարպետի, վերջինս ենթադրության համար հիմք է ծառայում նաև անավարտ ուղունքների հայտնաբերումը միևնույն կացարանում:

Յլեփման եղանակով պատրաստված քարե գործիքները թվով քիչ են, սակայն ուշագրավ են նրանց վրա եղած կրկնակի օգտագործման հետքերը:

Վանականի ու կալծքարե կրկնակի բանեցված գործիքների նմուշներ հայտնի են նաև Արևելքի շատ հնավայրերում: Օրինակ, Ջ. Բրայդվուդը դիտում է, որ Ջարմոյի միկրոլիթյան գործիքների մեծ մասը պատրաստված են կանոնավոր ներդիրների բեկորներից²⁸:

Տասնչորսերորդ կացարան—III տեղամաս: Հայտնաբերվել է 1967 թվականին, գտնվում է տեղամասի հյուսիս-արևմտյան մասում, 12-րդ կացարանից 15 մ հեռավորության վրա:

Նրա կառույցից պահպանվել են միայն կավածեփ հատակի մնացորդները, մոտ 20—30 սմ հաստության մշակութային շերտով: Կացարանի տրամագիծը հավասար է 3 մետրի:

Այստեղից ելած նյութական մշակույթի մնացորդները առանձնապես չեն տարբերվում նախորդ կացարաններում հայտնաբերվածներից: Ուշագրավ է միայն քարե թասի կամ լայն սանդի բեկորը (տախ. III № 3):

Երրորդ տեղամասի այլ հատվածներում կատարված ստուգողական աշխատանքները նոր կացարաններ հայտնաբերելու նպատակով ապագայում անցան: Այս հետազոտությունների հետևանքը եղավ այն, որ կացարաններից որոշ հեռավորության վրա (երբեմն մինչև 10 մետր) հայտնաբերվեցին ջարդոտված խեցեղենի կույտեր, որոնք բաղկացած էին հիմնականում կարասների կտորտանքից:

Այսպիսի պատկեր բացվել է նաև հյուսիսային Իրաքի Ջարմո հնավայրում²⁹:

Ինչպես երևում է շինարարական մնացորդների ուսումնասիրությունից, Թեղուտի բնակատեղին բաղկացած է կլոր, կիսագետնափոր փոքրիկ կացարաններից ու պահեստ-հորերից, որոնք տեղավորված են բնակավայրի տերիտորիայում առանձին փոքրիկ խմբերով: Կացարանների միջև ընկնող տարածությունները, ըստ երևույթին, բակերի դեր են կատարել, որոնք շատ հարմար են նաև տնտեսական այլ աշխատանքների համար:

Թեղուտի բնակատեղին իր ընդհանուր պատկերով, շինարարական առանձնահատկություններով, կացարանների տիպերով ու հատկազոծային նրբություններով նմանվում է Հայկական լեռնաշխարհի ու Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական տնտեսություն վարող ցեղերի կառուցողական պրակտիկայում իրականացված բնակարանաշինական ձևերին ու բնակավայրերի հատկազոծային առանձնահատկություններին:

²⁸ R. Braidwood and Howe, նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 46:

Բնակատեղիի կացարաններից մի քանիսի պատերը շարված են հարդախառն շաղախով պատրաստված ուղղանկյուն հարթ աղյուսների մի շարքով (2, 5, 13 և այլն), որոնք դրված են կողք-կողքի, այնպես որ բնակարանի ներսում ստացվի համեմատաբար հարթ մակերես ունեցող պատ: Աղյուսները իրար հետ կապված են 2—3 սմ հաստությամբ ունեցող կավացեխով: Աղյուսաշեն պատերը ներսի կողմից ծեփված են նույն բաղադրությամբ ունեցող ծեփով, իսկ դրսից ամրացված են հողով: Այս տիպի կացարանների կառուցման պրակտիկան լայն տարածում է ունեցել Առաջավոր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի նորքարեդարյան, պղնձեդարեդարյան ու վաղբրոնզեդարյան մշակույթի փուլերում: Նրանք հայտնի են Հին Պաղեստինի Նատուֆյան հուշարձաններում (Երիզոն, Վադի Ֆալահ)³⁰, Հյուսիսային Միջագետքի (Իրաք) Հասսունեա I C³¹, Թել Արպաչիայի մինչ Հալաֆյան³², Թեփե Գավրայի XIX—XVII³³, Նախիջևանի Քյուլ-Քափայի I³⁴ շերտերից, ինչպես նաև Արարատյան դաշտի, Տերտերի ձոր³⁵ բլուր-բնակատեղիի ու Ղազախի³⁶ հուշարձաններից:

Բնակարանաշինական մյուս ձևը Թեղուտում ավելի պարզունակ ու հասարակ է և հիշեցնում է պատմական Արեւելքում գոյություն ունեցած շինարարական տեխնիկայի զարգացման ավելի նախնական աստիճանը: Այդպիսի կացարանների պատերը կառուցված են կավաշաղախով, որի հաստությունը չի անցնում 10 սմ-ից: Պատերը սահուն թեք անցումով միանում են կավով ծեփված հատակի հետ:

Կավաշաղախից պատրաստված կացարանների կառուցման պրակտիկան հանդիպում է Հյուսիսային Իրաքի Մլեֆաթ հուշարձանում³⁷, Արարատյան դաշտի Աղվեսի-բներ բնակատեղիում³⁸, Խաթունարխում և այլ վայրերում: Կավաշեն կացարանների լավագույն նմուշները հայտնի են նաև Հյուսիսային Իրաքի Նախալեռնային գոտում դրսևիդ Ջարմո բնակավայրից³⁹:

Թեղուտում դիտվում է նաև շինարարական մի հետաքրքիր մանրամասն: III տեղամասի պահեստ-հորի պատերը շարված են ուղղահայաց դրված աղյուսներով, իսկ II տեղամասի պահեստ-հորի աղյուսաշեն պատերը ներսի կողմից ծեփված են կավով, որի մեջ կան կոտրատված ամանների բեկորներ:

Բնակարանների ծեփված պատերն ու հատակները խնամքով հարդարվել են: Մի քանի կացարանների պատերի ներքին մակերեսը ներկել են կարմիր ներկով: Հատակների վրա երբեմն հանդիպում են փոփած խսիրի դաշվածքի հետքեր:

Նման մանրամասների առկայությունը հաստատում է առաջավորասիա-

³⁰ K. M. Kenyon, նշվ. աշխ., 6, and J. Mellaart. *Earl. Civil.* էջ 24, fig. 6.

³¹ L. Lloyd, F. Safar, նշվ. աշխ., էջ 274.

³² M. E. Mallowan J. C. Rose, *Prehistoric Assyria, The Excavations at Tell Arpachiyah*, London, 1935, էջ 25—32.

³³ A. Tobler, նշվ. աշխ., էջ 41—45.

³⁴ O. A. Абибулаев, *Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе близ Нахичевани*, СА, № 3, 1963, էջ 160.

³⁵ Ս. Մարգարյան *Նախնադարյան համայնական հասարակարգը Հայաստանում*, էջ 142:

³⁶ И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, *ук. соч.*, էջ 149:

³⁷ R. Braidwood and Howe, նշվ. աշխ., էջ 50—51.

³⁸ Ս. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

³⁹ R. Braidwood and Howe, նշվ. աշխ.,

կան բնակչության նախասիրած սովորություններից մեկը ևս: Ներկած պատերով ու հատակներով կացարանների մենք հանդիպում ենք Երիթրոնում⁴⁰, Կենտրոնական Անատոլիայի Կոնիայի դաշտի Չաթալ-Հուլուկ⁴¹, ինչպես նաև Իրանական սարահարթի Թեփե-Սիալկ II⁴² բնակատեղիներում:

Առաջավորասիրական հուշարձանների շինարարական ձևերի ու բնակատեղիների հատակագծերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ մեկուսի կլոր, կավաշեն ու աղյուսաշեն փոքրիկ կացարանների կառուցման պրակտիկան հանդես է գալիս վաղ երկրագործական նորքարեդարյան-պղնձեքարեդարյան բնակավայրերի (մ.թ.ա. 6—4-րդ հազարամյակների) վաղ շերտում: Սրանք տոհմական համայնքի զարգացման որոշակի մակարդակին համապատասխանող կառույցներ են: Թեղուտի փոքրիկ հյուղակները թերևս պատկանել են դուզամուսական ընտանիքներից բաղկացած տոհմական համայնքի, որի անդամների թվական աճը մղում է դիպի մեկուսի կացարանների կառուցում և ոչ թե կենտրոնական կացարանին կից նոր բնակարանների կառուցումը, ինչպես այդ նկատվում է Միջագետքի, Հյուսիսային Սիրիայի առավել բարձր զարգացման մակարդակ ունեցող հուշարձաններում:

Նման իրադրությունը բնորոշ է տոհմական համայնքի զարգացման վաղ փուլերի համար, երբ դեռևս չէին առաջացել գերզաստանները և նրանց հետ կապված հասարակական տոհմական բավականաչափ բարդ հարաբերությունները: Այսպես, առանձին են կառուցված Երիթրոնի մինչկերամիկական A շերտի⁴³, Հասսունա C⁴⁴, Թեփե-Հալաֆի ստորին⁴⁵ շերտերը, Ջեյթունի նորքարեդարյան կացարանները⁴⁶ և այլն:

Թեև Թեղուտի կացարանների շինարարական ձևերը, բնակարանների հատակագծերը բավականաչափ արխաիկ են և նման վերը հիշատակված նորքարեդարյան հուշարձաններին, այնուամենայնիվ, ինչպես ստորև կտեսնենք նյութական մշակույթի ամբողջական ուսումնասիրությունից, բնակատեղին իր համընդհանուր տնտեսական-մշակութային զարգացումով անկասկած ալելի բարձր էր առաջավոր և փոքրասիական իր նախորդներից:

⁴⁰ K. M. Kenyon, Jericho and its..., էջ 183.

⁴¹ J. Mallaart, Excavation at Catal Hüyük. Anat. St. V: XIII and Earliest civilizations. էջ 77—100.

⁴² M. E. L. Mallowan, Early Mesopotamia and Iran. London 1965, էջ 35.

⁴³ K. M. Kenyon, Earliest Jericho, Antiquity, XXXIII, № 129, էջ 6—7.

⁴⁴ Lloyd and Safar, նշվ. աշխ., էջ 174.

⁴⁵ J. Mellaart, Earli. Civil..., էջ 122, նկ. 166.

⁴⁶ B. M. Maccon, Новые раскопки, էջ 154—158.